

BİN YILLIK HÜZÜN: İNSANIN DÜŞÜNME SERÜVENİ ÜSTÜNE BİR YORUM

Ahmet İnam¹

Özet: İnsan ile düşünce arasındaki ilişki nasıl ele alınabilir? Bu soru düşünce tarihi boyunca fenomen, idea ve benzeri kavramlarla tanımlanan “dünya”lar konu edilerek açıklanmıştır. Oysa düşünce, “iç tarihi” yazılabilecek olan, bitmemiş bir hareket, bir oluşum, bir yaşamdır. Bu yaşam, “üç dünya” ile ilgilidir. Düşünce *Öyle Olan Dünya* ile temas edince onu *Anlam Dünyası* içine alır, kendisi de anlam dünyasında yaşanır. Anlam dünyasındaki düşüncenin soyutlanarak kavramsallaştırılması sonucunda *Düşüncenin Özerk Dünyası* oluşur. Bu üç dünya arasındaki ilişki, özellikle de öncelik sonralık ilişkisi, insanın kendisini nerede görmek istediğiyle ilgilidir ve bu yazının konusu değildir. Bu yazı, bu “üç dünya” ile ilişkili olarak düşünceyi, düşünme etkinliğini konu edinen bir “kısa film” olarak düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Anlam Dünyası, Düşünce, Düşüncenin Özerk Dünyası, İnsan, Öyle Olan Dünya.

Abstract: How do we approach interrelation between human and thought. This question is circumstantiated through all the history of thought by consult “world”s, are explained “idea”, “phenomenon”, and etc. But idea is an ongoing motion, a being, and a life which has identifiable its “interior history”. This life is relevant “three worlds”. When idea contact *World of Objective Reality* (pre-idea world) include it in *Semantic World*, and itself is lived in second. *Autonomous World of Thought* come into existence by abstract and conceptualize the thought in semantic world. Relations between these three worlds, especially temporality relations, are closely related to personal problems that we don't discuss these. We assume this article a “short film” about thought, act of thought that show regard to relations between the three worlds.

Key Words: Semantic World, Thought, Autonomous World of Thought, Human, World of Objective Reality.

¹Prof. Dr. Ahmet İnam, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Felsefe Bölümü

*Hüzün, her inceliğin yol arkadaşıdır.**

*Humanae infirmitatis memini**

Düşünme! Ol!

İnsanı anlatabilmek zor; insanın kendini anlayıp, yorumlaması zor. Yine de, insan zorun üstüne giden, sınırlı zaman dilimiyle çevrelenmiş yaşantılarından biri olan düşünme yaşantısı üstüne de giden, düşünme üstüne düşünen, düşünce ürünlerini değerlendirip, yorumlayan bir varlık.

Nasıl bir yolculuğu oldu düşünmenin son binyılda? Düşünme etkinliği, bu etkinlikle üretilen düşünce ürünleri binyıllık yaşamının neresinde kaldı? Düşünme, insanın yaşamının neresinde yaşıyor? İnsan düşünmenin neresinde? Düşünme insan olmanın neresinde?

Sorular benim bu yazımda göze alacağım tehlikeler içinde yanıtlanmamalı. Beş on sayfada binyılın yorumu en büyük tehlike: Desteksiz, yeterince irdelenmemiş, üstünkörü yargılarla zincirleneceğim. Bu tehlikeyi göze alıyorum, ne denli genel, sığ görünürse görünsün, geniş boyutlu tarih yorumları, hele bu tarih, düşünce tarihi ise gereklidir, diye düşünüyorum. Düşünme etkinliği, kendi tarihine, kendi sorunlarına, özelliklerine, boyutlarına yönelmelidir, gerektiğinde. Kendi kendini yorumlayan, kendi kendini anlamaya uğraşan düşünme, ufkunu, sınırlarını genişletir. Kronolojik sıra düzeniyle, geçmişteki düşünce ürünlerini belli bir çerçeve içinde, resmigeçit hâlinde gözden geçirerek, yüzlerce, binlerce sayfada malumat aktarımı yapmanın, düşünmeye, düşünce ürünlerinin oluşturulmasına katkısı olabileceğini sanmıyorum.

Bu yazı zorunlu olarak taşıdığı belirsizliklerin, eksikliklerinin bilincine varmaya çalışarak geliştirildi. Binyılın bu çok hızlı çekilmiş düşünme filmiyle yorumlanmasının da (yazımı, belli bir açıdan, kendi kamerasıyla bakan, telâşlı bir kameramanın ruh haliyle yazdım!) insana ve düşünme yaşantısına kendine özgü bir ışık tutacağını umuyorum.

DÜŞÜNCE VE DÜNYALARI

İstenirse, insan düşüncesinin kendi *iç tarihi* yazılabilir. Düşünce,

*“Hatırlıyorum, insanın zayıflığını...”

içinden, kendiyle sınırlı kalarak, kendi başına, bağımsız bir varlık alanı olarak kurgulanabilir. Düşünce, kendisiyle anlatılabilir.

Düşünce bir oluşumdur. Hareketlidir. Hadisedir. Bitmemişliktir. Ne denli soyut, biçimsel olursa olsun, yaşantıdır. Yaşanandır.

Bu yaşanan, kendi için de kapatılamaz. Doğrusu, benim bu yazıda anlatacağım düşünce öyküsü, kendi içine kapalı, Hegelimsi bir düşünce öyküsü olmayacak.

Düşüncenin dayandığı, yaslandığı, taşındığı, kaynağını aldığı dünyaya *öyle olan dünya* diyorum. Bu dünya, bizden “bağımsız”, “düşünce öncesi”, henüz “bilincin” konusu olmamış dünya. “Nesnel gerçeklik” sözü, bu dünyayı anlatan basmakalıp sözlerden biri. Öyle olan dünyadaki bedenimiz, “fiziksel” diye adlandırdığımız gerçeklik, toplumsal, ekonomik yapı, düşünceyi etkiler, öyle olan dünya *çevremiz* olarak sarar bizi, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal, duygusal çevre olarak. Düşünce, bu çevre ile etkileşimimizle ortaya çıkar. Çevre düşüncemizi dönüştürürken, düşüncemiz de çevremizi dönüştürür.

Öyle olan dünyayla etkileşime geçen düşünce, onu anlam dünyasına katar. Kendi kendine olan, kendi başına olan *öyle olan dünya*, (Kant’ın *Ding an sich*’ini çağrıştırmakla birlikte, ondan ayrıdır.) anlamca donatıldığında, anlam dünyasına katılır. Bir diğer söyleyişle, *öyle olan dünya*, görüldüğünde, yaşandığında, düşünüldüğünde anlam dünyası içine alınır. Elbette, öyle olan dünya, anlam olanakları sunan sonsuz bir dünya olarak, hiçbir zaman anlam dünyası içinde eritilip yok edilemez. Bilim, sanat, din, öyle olan dünyayı görür, yorumlar, *anımlar* (anlam katar!) bu dünyayı. Bu dünya, hep anlam ışığıyla görülmek zorunda olduğu için, hiç görülmeyecektir! Bu dünyadan konuşabilmemiz bile, onu anlam dünyasına taşımakla olanaklı. Oysa, bedenimiz onda, gezegenimiz, insan toplulukları; bütün anlam verdiğimiz şeyler onda. Anlam verince, “anlayınca” artık onda olmuyor anladıklarımız, düşündüklerimiz, kanılarımız, bildiklerimiz.

Burada ne bir agnostik, bilinemezci ne de mistik bir tutum içindeyim. Bu dünyayı, öyle olan dünyayı, anlatabiliyorum, bilebiliyorum, anlam dünyasına taşıyarak. Bu dünya Mahayana Buddhist bakışıyla *tathata*’ya yakın duruyor. Anlam, vermek, “doldurmak”tır; oysa bu dünya, anlamsızlık, hiçliktir. Kokuşmuş anlam dünyasında yaşayanlar, nedense hiçlikten pek korkuyorlar! Boşluktan! Boşluğu, hiçliği, anlamsızlığı, *o güzelim öyle olan dünyayı* boyamaya, süslemeye, pılı pırtılarıyla doldurmaya çalışıyorlar. (Ben de, bu dünyayı aklım sıra

betimlemeye çalıştıkça aynı şeyi mi yapıyorum?) Bir yanıyla, binyıllık serüveninde, Schopenhauer üstadımız, *wille* dedi bu dünyaya, Hegel tümüyle anlam dünyasına alıp, bu dünyaya egemen kıldı onu, Marx, toplumsal-ekonomik alt yapı olarak gördü. Nietzsche, temelinde canlılık, biyolojik bir işleyiş olarak anladı.

“Hiçlik” olan, öyle olan dünya, anlam doğuran, düşünce doğuran bir dünya. Dinler Tanrı, tanrılar, Nirvana olarak görebilir, bilim adamları evreni oluşturan temel “maddelere”, dayanak veren bir ortam olarak.

İşte düşünce, öyle olan dünyaya değince, dokununca, onunla titreşip, salınıp, dans ettiğinde ya da ona yöneldiğinde, belki uzağında kalsa da, anlam dünyasına katar onu; kendisi de anlamlar dünyasında yaşanır, yaşantılanır. Günlük yaşam, bilim, sanat, din, hukuk, ahlâk, politik kavgalar, bu dünyadadır.

Düşüncenin kendi başına düşünüldüğü dünyayı, Batıda ortaya atan ünlü düşünürlerden biri Platon. Semâvî dinler tarafından da farklı yorumları yapılan, Plotinos tarafından mistik içerik kazandırılan, Doğu inanç düzenlerinde de değişik anlayışlarla ele alınan “idea”lar dünyası, görünenler, “fenomenler” dünyasının ardında durduğuna, görünenin değişmesine karşılık, onun değişmediğine inanılan bu dünya, benim *öyle olan dünya* dediğim dünyayla karıştırılmıştı. Düşünce, dediğim gibi, kendi iç işleyişine sahip olabilir: Özellikle soyut, biçimsel düşünce, mantık ve matematikte böyle *bir iç düzene* sahiptir. Aristoteles, Öklid, bunu ilk anlayan düşünürlerdi. *Düşüncenin Özerk Dünyası* diye adlandıracağım, böyle bir dünyanın varlığını öneriyor oluşum, beni, neyse o, “Platoncu” yapmıyor. Bu özerk dünya, öyle olan dünya ile etkileşimle anlam dünyasında yaşayan düşüncenin soyutlanarak, kavramsallaştırılarak ortaya çıkmasından oluşmuştur. Ona mistik, ilâhi bir güç verilmiş ve veriliyor olması, soyut düşüncenin gücünden gelir. Her babayığidin dolaşmaya gücünün yetmediği bu özerk dünyanın “kendi başına” bir gücü yoktur oysa! Özel olarak ilâhî bir “mesaj” taşıdığını düşünmek de bir vehimdir. Mesaj, her üç dünyada da, eğer varsa, bulunabilir. Tanrı olarak yorumlanan, aşkın varlık, bu üç dünyadan birine, özellikle “öyle olan”a ya da “özerk olan”a yerleştirilmeye çalışılmış. Oysa bu üç dünyanın “sıkı” birlikteliğini, aralarındaki oluşumlar yaratan etkileşimleri göz önüne aldığımızda; dünyalar arası bir sıra düzeni bana anlamlı gelmiyor. Hangisi, hangisini belirler? Hangisi diğerlerinden üstündür? Bunlar anlam dünyasındaki, dünya görüşümüzle, politik kavgamızla, ilişkilidir. Dünyalar arası etkileşimlerin tarihiyle, bu tarihte kendimizi nerede gördüğümüzle

ilgilidir!

DÜŞÜNCENİN BOYUTLARI

Düşüncenin en azından bu üç dünyada (Dikkat, bu dünyalar Popper'ın üç dünyası değildir!) yaşanmasında, yaşamasında, bu dünyaların birlikteliği, aralarındaki etkileşimleri açısından, bu yazı bağlamında, işleyişini belirleyerek, betimlemeye, resimlemeye çalışarak, binyıllık serüvenini anlatmayı deneyeceğim.

İnsanın oluşum tarihi, kendiyile, çevresiyle ilgili sorunlarla baş etmeye çabalamasının tarihidir. Düşünme özelliği, onun biyolojik bir tür olarak, ayakta kalmayı başarmasına yardımcı oluyor. Kendi içinde bulunduğu öyle olan dünyayı yorumlamak, anlamak istiyordu; çünkü bunu gerçekleştirme olanağına kavuşmuştu, yaşamını sürdürebiliyor, sorunların üstesinden gelebiliyordu. Çok ağır kayıplar verse de, tür, bireysel yok olup gitmelere, hattâ toplumsal ortadan kalkmalara rağmen varlığını sürdürebiliyordu. Bu başarısında öncelikle güven arayan, güven talep eden, güvenin ardında koşan, güvenen düşüncenin payı büyüktü. Güvenen düşünce, biraz sonra sayacağım dört düşünce boyutu için de geçerli olmak üzere, birbirleriyle etkileşim hâlinde bulunan *düşünce çiftinden* oluşur. Güvenin, bir yanı inanma, bir yanı sağlamaştırma, destekleme, hesabını verme kutuplarından oluşur. İnsan, inanmak zorundadır. Anlam dünyası oluşturabilmek, düşünebilmek için, inanan düşünce, geçmişimizi geleceğe bağlamada, ayakta kalmada, uğraşlarımızı sürdürmede, hattâ bir adımımızı attıktan sonra, ikinciyi atarken “yerin yarılmayacağı” inancını desteklemede önemli bir işleve sahiptir.

Ne demek inanan düşünce? Hiç düşünce inanır mı? Güvenir mi? İnanan düşünce demek, inanma ile ilgili düşünce demek. Efsânelerle başlıyor. Mucizeleri, akıl dışı diye kabul gören olayları, varlıkları kabul edip, onları bir düzen içinde açıklamaya çalışan düşünce. Örneğin, Hıristiyan'ın üçün bir, birin üç olduğunu düşünce yoluyla, sağduyuya ters düşmeyecek biçimde ortaya koymaya çabalarken yaslandığı düşünce, inanan düşüncedir. İlahiyat tartışmalarının önemli bir bölümü, inanan düşünceyle yürütülür. Tutunan, koruyan, kapatana, darlaştırıp, sağlamaştırmaya çabalayan, inanca yapışık, inançla beslenen, o nedenle “fanatik” dönüşümlere elverişli bir düşünce. Çıkış, eko-biyolojik olduğu için, yaşamın sürdürülmesinde güven pekiştirici özelliğinden dolayı, insan yaşamının temel düşünce boyutlarından biri oluyor. Duygularımızı çok kolay yönlendirebilecek nitelikleri var. Kuşku duymayan,

sorgulamayan, açılmayan, irdelemeyen, “kaptırıp giden” bir düşünce, bir düşünme süreci. Düşünceyle güven isteğinin, umudun, umutsuzluğun, *duygusal* salınmaların birbirine geçtiği durumlarda ortaya çıkıyor. Büyük yıkımlardan, felâketlerden, sarsıntılardan sonra egemen oluyor, anlam dünyasına.

İnsan salt inanan düşünceyle düşünseydi, çatışmalardan, düş kırıklıklarından kavgalardan bir bakıma uzak kalabilecekti. Belki de inanan düşünceyle düşünen farklı düşüncedeki insanlar birbirlerinin inançlarını anlayamadıkları ya da kabul edemedikleri için, müthiş bir vahşet ele geçirecekti dünyayı. Oysa güvenen düşüncenin diğer yanında, haklı kılmaya, sağlamaştırmaya çalışan, sınırlarını inancın dar alanıyla belirlemek yerine, “genel”, “evrensel”, “mantıksal” temeller arayan, temellendirici (sağlamaştırıcı) düşünce var. Demek ki, güvenen düşünce, iki öğeden oluşuyor: 1. İnanan düşünce 2. Temellendiren düşünce. Temellendiren düşünce, inanan düşünceden farklı olarak, sorgulayan, irdeleyen, bu sorgulama ve irdelemeleri, tutarlı bir biçimde mantıksal yapıda ortaya koymaya çabalayan düşüncedir. Temellendiren düşünce, temel inançları sorgulamaz, başlangıç ilkelerini destekleyici mantıksal önermeleri kurgulamaya çalışır. Sağlam mantıksal çatıyla, inançlar korunmaya uğraşılır. Uç noktalarda paranoya benzeri “gerçeklikten” kopma durumlarının da yaşanabildiği bu tür düşünme biçimi, psikolojik savunma mekanizmalarında da (örneğin, rasyonalizasyon!) görülebilir. Düşünce tarihinde, ortaçağ düşüncesi, İslâm ve Hıristiyan ilahiyatları kimi zaman “inanılmaz yetkinlikte”, şaşırtıcı sağlamlıkta mantıksal düşünme zincirleriyle, temellendirme örnekleri sergiliyor. Yirminci yüzyılda mantıkçı empirisist okulun, çözümleyici felsefenin temellendirici düşünceye giderek daha ince mantıksal teknikler geliştirerek dayanmaya çalışması, güvenen düşünceye neden bu denli fazla önem verildiği sorusunu gündeme getiriyor. (Bu soru üzerinde kısa da olsa duracağız!)

Güvenen düşünce, kendi iç sağlamlığıyla yetinmiyor: Yaşama sorunlarının çözümü, bir başka düşünce boyutuyla sınıyor, özellikle çağımızda en etkin düşünme biçimiyle: *Gücü gözetin* düşünceyle. *Gücü gözetin* düşüncenin de iki “kutbu”, iki öğesi var: Denetleyen ve oynayan düşünce. Oynayan düşünceyle başlayalım. Oyunun güçle ne ilgisi var? Oyun ve denetim, birbirini bütünleyen iki insan etkinliği. İnsan hem *homo ludens* hem de *homo technicus*. Oyun yalnızca insanlarda değil, hayvanlarda da gözlemlenebilir. Oynayan düşünce, ironik, metaforik, şakacı, şen, sevinçli, rahatlayan, sevinç duyan düşünce. Mizah yapan

düşünce. Düşler kurabilen düşünce. Sorunlara yönelmiş, onlarla boğuşan düşünceyi canlandıran, besleyen, tazeleyen düşünce. Oyunun gücü gözeten düşünce başlığı altına konmasının gerekçelerinden biri de o: Oyun, “gerçek”, “ciddi” olarak gördüğümüz yaşamın dışına çıkabilme olanağı. Bu olanak, “dünyanın dönüştürülmesinde” bir geri çekilme anlamına geliyor. “Dinlenme” anlamına. Bu açıdan güçle “dolaylı” da olsa ilişkisi var.

Denetleyen düşünce ise çağlar boyu hemen her kültürün çevresiyle ilişkisinde önemli bir yer tutmuş: Denetleme, toplumsal, politik ekonomik güç elde etmede “araç”lar, “teknik”ler, “stratejiler kullanan düşünce. Yöneten düşünce. Kurulu düzeni, dizgeyi sürdürmek için karşısına *çıkan sorunlarla* baş etmeye çalışan düşünce. (Buna “sürdüren düşünce” *diyorum.*) *Hesaplayan*, planlayan tasarlayan düşünce. Ele geçiren, zapteden, sömüren *düşünce*. Bunlarla ilginç biçimde bütünleşen “üreten” düşünce, bir *şeyi meydana* getirme, üretmeye yönelik; teknolojiyi doğuran düşünce.

Özetlersek, denetleyen düşüncenin en azından beş “ögesi” var. 1. Yöneten 2. Sürdüren 3. Hesaplayan 4. Ele geçiren 5. Üreten düşünce. Denetleyen düşünce, güvenen düşünceye destek verebilir, yaşam sorunlarını çözerek. Kendi içine kapandığında yaşamı cehenneme çevirebilir. Bu açıdan oynayan düşünce ile etkileşimi, bir çıkış yolu olabilir.

Düşüncenin üçüncü boyutuna “arayan düşünce” *diyorum*. Arayan düşüncenin de iki kutbu bulunuyor. İçi arayan düşünceye, “sezgisel” düşünce de diyebiliriz. Burada, içe yönelik düşünce, alışılmış anlamıyla, keyfe bağlı, kaprisli, rastgele, güvenilirmez düşünce anlamındaki “sübjektif”, öznel düşünce demek değildir. İç gözlemler yapabilen, iç anlayış yetimize, aklımıza, duygularımıza yönelik düşüncedir: “Mistik” düşünce diye adlandırılan Doğu bilgelerinin düşünme biçimine yakın bulunabilir. İçi arayan düşüncenin “mistik”, “sembolik”, “dinsel” olması gerekmez. Dışa yönelik düşünce, gözleyen, deneyen, sınavan-yanılan, “tespit” eden, konusuna saygı gösteren, “olanı olduğu gibi” saptamaya çalışan düşüncedir. (Olanı olduğu gibi saptama tutkusu, olanın “öyle olan” dünyada bulunması dolayısıyla, anlam vermeyi gerektireceğinden, olanın en azından bir anlam gözlüğü ile görülebilmesi zorunlu olduğundan olanaklı değildir!) Tarih boyunca düşünce, bu kutuplarda gidip gelmiştir. Doğu Bilgeliği-Batı Düşüncesi zıtlığı bu iki kutup arasındaki fark olarak görülebilir. Oysa böyle bir bakış, Batı düşüncesindeki içe yönelmiş düşünceyi görmeyi engeller. Doğu

Bilgeliğinin dışı yönelik gözlemlerini anlayamaz.

Düşüncenin dördüncü boyutuna “açılan düşünce” diyorum. Açılan düşünce, güvenen, güç gözetken düşüncenin tutuculuğuna karşı arayan düşüncenin kutuplarından birinde “ufkunu” açan düşüncedir. Kutuplarından biri “bireşimler kuran”, “betimleyen”, “saptayan” düşüncedir, buna “toparlayan düşünce” diyelim. Açılan düşünce, bilgilenen, öğrenen, yöneldiğine açılmaya uğraşan düşüncedir. Toparlama, gözlemsel saptamalar, sınıflamalar, ölçmeler olarak bilimsel etkinliğin adımlarından biridir. Merak edip, arayan düşüncenin yolculuğu sırasında aldığı notlardan oluşur. Örneğin Aristoteles fiziği toparlayan bir fiziktir. Toparlayan düşüncenin yoğun olduğu bir fiziktir.

“Toparlayan düşüncenin”, bütünleyicisi, açılan düşüncenin diğer kutbu ya da ögesi, “anlayan” düşüncedir. Anlama, genelliklerin değil de tarih içinde tek tek olanları, olup bittikleri bağlam çevresinde kavrayan düşüncedir. Farklı yüzleri, kalpleri, beyinleri, kültürleri, dönemleri kavramak, anlayan düşüncenin katkısıyla olur. Yorumlayan düşüncedir aynı zamanda, anlayan düşünce. Dinsel metinlerin yorumundan insanı, tarihi anlamaya, yorumlamaya, edebiyat metinlerini çözümleyip değerlendirmede “anlayan” düşünce etkindir. Kendini anlayacağı durum içine koyabilen düşüncedir bu.

Düşüncenin beşinci ve son boyutuna “yenileyen düşünce” denebilir. Kutuplarından birinde eleştirel düşünce, diğerinde kuram oluşturan düşünce vardır. Eleştiri belli düşünsel tutumla yürütüldüğünde, belli toplumsal, politik, ekonomik düzeni, bir ahlâk dizgesini, normlarını, değerlerini, sanat yapıtlarını, kültür yaşamını etkileyebilir. Kendine yöneldiğinde kendini görebilme, yenileyebilme, “eskimiş” yanlarını yıkma gücüne sahiptir. Eleştiri yenilenmenin bir koşuludur, düşünce alanında, yıkmak, alanı temizlemek açısından. “Temizlenmiş” alana, eskilerde eksik, özürlü, “işlemez” olarak bulunanların eleştiriyle yıkıldığı alana, kuram oluşturan düşünce yerleşecektir.

Düşüncenin bu beş boyutlu, on kutuplu resmi elbette son binyılın düşüncesini resmetmede eksikliklerle doludur, üstelik yer darlığı yüzünden bu boyutlar yeterince irdelenememiştir. Bu olumsuzluklara karşın, binyıllık serüvene bir yorum getirmek için bir sıçrama tahtası işlevi görmektedir.

BİN YILIN ÖNCESİ: BAZI SAPTAMALAR

“Binyıl” elbette, anlam dünyasının, Hıristiyan dünya görüşü

odaklı bir bakış. Neden 880 değil de 1000? Düşüncenin saat zamanıyla, takvimle ne ilgisi var? Düşüncenin kendi iç zamanı, iç saati, iç takvimi yok mu? Olmaz olur mu? Yine de, binyıllık takvim zamanı içinde düşüncenin öyküsü anlatılabilir. Binyıl öncesinden başlamadı düşünce. Şimdide bitmedi. Binyıl öncesine ulaştığında, düşünce, saydığım beş boyutunu da yaşamıştı. Zengin bir birikimdi, bir derinliği, arayışı vardı. Yenileyebilmişti kendini, eleştirebilmiş, kavramlar oluşturabilmişti. Felsefi düşünce Batıda 1500 yıl öncesinden başlamıştı. Felsefeye eğilim, felsefeye tutum, “şaşma” ile başlar, denilir (Aristoteles!). Arayan düşüncenin etkin gücünü görüyoruz burada. Güvenen, güç gözetken düşünce yanında yerini alabilen arayan düşüncenin çiçek açışı, düşüncenin “dolu dolu” kendini gerçekleştirmesinde önemli bir adımdı. Birçok kültürde, birey olarak birçok insanda arayan düşünce, bir türlü aramaya geçemez! Arayan düşünce açılan düşünce ile tamamlanmaya çalışılmıştır, Batıda. Arayan düşüncenin iki kutbu, iç ve dış kutbu, hem dış hem iç gözlem olarak Yunanda canlanmıştı. Thales örneğin, arayan düşüncenin dış boyutunda, keskin gözlemleri olan biriydi. (Mezopotamya kültüründe de, biraz güvenen düşüncenin sağlamlaştırıcı boyutunun geliştirilmesi biraz da güç gözetken düşüncenin (nehirlerin akış özelliklerini, iklimi, ziraatı, belirlemek amacıyla...) etkisiyle, arayan düşüncenin dış boyutuna zayıf da olsa bir erişme görebiliriz!) Herakleitos, Sokrates iç boyuta yönetebiliyorlardı. “Pisagoras” bu iki kutbu da bir tür uzlaştırmaya çabalayan eğilimler taşıyordu, düşüncelerinde. Arayan düşünce, açılabilmişti. Aristoteles’in temel ilkelerini ortaya koyduğu “bilimsel” anlama, açıklama, İskenderiyeli Klaudios Ptolemaios’la geliştirilen, gezegenlerin hareketleri ile gemicilik, yön bulma gibi sorunlara yanıtlar arayarak, denetleme düşüncesini de olumlu yönden etkilemiş olan önceden görme çalışmaları, arayan düşünceyi, yenileyen düşünceye götürebildi. Aristoteles geçmiş kuramları, görüşleri eleştirerek, yeni “kuram” oluşturabildi. Düşünce, onunla kendini yenileyebildi. Böylece, düşünce tüm boyutlarıyla, kendini yaşama yolunda Aristoteles’le ilk doruk noktasına ulaştı.

Aristoteles, sonrası düşünce, öyle olan dünyadaki, büyük ekonomik, politik, toplumsal değişimlerle güven arayışı içine girdi. Skeptik Okul, Stoa, Epikür okulları, açılan düşüncenin, anlama kutbunu geliştirmeye çalıştı. Dağılan kent-devlet (polis) düzeninde, yeni Roma İmparatorluğunun ilk dönemlerinde güven arayışı, arayan düşüncenin iç yönelerek, duygularla, iç dünyamızla, irade gücümüzle nasıl yaşayacağımızı sorgulamaya girişti. Duygu-düşünce-karar verme

gücümüzün, iç dünyamızın olanaklarının, zenginliğinin farkına varılması, arayan düşüncenin iç kutbunun, açılan düşüncenin anlayan kutbunun yaşanmasını sağladı. Arayan ve açılan düşüncenin güç gözeten düşünceyle pekiştirilmesi de söz konusuydu. Denetleyen düşünce, mantık çalışmalarıyla, Aristoteles'ten başlayıp, Eukleides'ledoruğuna ulaşan aksiyomatik yaklaşımla, güvenen düşüncenin sağlamlaştırıcı kutbuna katkıda bulunuyordu (Düşünce denetimi olarak *Logos*, salt aracı bir düşüncedir! Abartılan, hedef alınan “Logos” bu Logos değildir!) Düşünce, iç işleyişinde kutuplar arası sıçramaları yapabiliyor, içsel olarak açılımını, büyümesini, gelişimini sağlayabiliyordu. Binyıllık tarihin, başlangıcına varmadan, ardında kalan, çıkışında büyük ölçüde yaslandığı Plotinus'la ateşlendiğini söyleyebileceğimiz Yeni Platoncu düşünceyi unutmamak gerek. Bu düşünceler dizgesi, o dönemlerde düşünceleriyle yaşayabilen insanlara önemli bir çerçeve sağlıyordu. Tarihi çok eskilere giden Musevilik, ardından öykümüzün binyıl öncesiyle ilişkilendirebileceğimiz Hıristiyanlık, ondan altıyüzyıl kadar sonra ortaya çıkan İslamiyet, Plotinus'la farklı biçimlerde ilişkiye girdi. Plotinus'un kozmolojisi, varlık anlayışı, insan ruhuna bakışı, insanın yaşadığı olağan dünyayla bu dünyanın “ötesi” arasındaki ilişkiler üstüne geliştirdiği düşünceler, bu dinlerdeki mistik eğilimleri belli ölçülerde etkiledi.

Binyıl öncesine geri gittiğimizde, kendini gerçekleştirmiş, beş boyutu, bu boyutların kutuplarıyla çiçek açabilmiş bir düşünce deneyimi görüyoruz. Güç gözeten düşüncenin denetleyici kutbu, (anımsayalım, bu kutbun beşli bir yapısı vardı: yöneten, sürdüren, hesaplayan, ele geçiren, üreten düşünce!) Yaşamı ele geçirmemişti tümüyle; Nietzsche'nin Dionüsos ve Apollon zıtlığı olarak gördüğü, bir anlamda akıl-dışı ile akılın, ölçsüzlükle ölçünün birlikteliği, kültürde (Batı kültüründe!) bir biçimde yaşayabiliyordu. Oyun, denetleyici düşüncenin olumsuz etkilerini dengelemeye çalışıyordu.

Doğu ise, üstünkörü söylendiğinde, öyle olan dünyayı anlamla doldurmak, çevreyi “yenmek”, “denetlemek” yerine; diğer bir deyişle, anlam dünyasını düşünce ağlarıyla örerek, yaşamın olumsuz yanlarından bir anlamda kaçmak yerine, öyle olan dünyayı öyle bırakacak, olduğu gibi bırakacak, bir yolu seçmeyi denedi. Orada düşünce, öyle olan dünyayı “mıncıklamadı”, rahatsız etmemeye çabaladı. Anlam dünyası ile öyle olan dünya arasında “içten gelen” bir uyum, âhenk, harmoni yaşanmaya çalışıldı. Düşüncenin, böylesi çelebice, uslu, yumuşak, saygılı işleyişi, Batı'nın bir anlamdahaşarı, meraklı, zaman zaman hınzır,

şirret, hırçın, ama serüven seven açılma tutkusuyula yanan (Tanrılardan ateşi çalan Prometheos, göze almanın, araştırmanın simgesi Odisseos) düşüncesine oldukça ters düşüyor gibi görünüyor. Öyle olan dünyayı ele geçirme tutumu ile onu öyle bırakma tutumu arasındaki fark görüldüğü gibi midir? Yoksa ikisi de birer “fetih” stratejisi midir? Birisi *agônistik*, kavgacı, diğeri sulhsever görünüşüne karşı, insanın mutsuzluğuna, umutsuzluğuna hemen hemen aynı ölçüde çâresiz mi kalıyorlar? Böyle bir soruyu, öykümüzün başlangıcını anlatabilmek için soruyorum. Son binyılda Batıda denetleyici düşünce azdı ve sömürgeleştirme tutumuyla dünyayı ele geçirmeye kalktı ama yaşamı (neyse, o!) ele geçirebildi mi? Doğuyu, *uyumsever* düşüncüyü, bu düşüncenin yaslandığı öyle olan dünyasını ele geçirdi, sömürdü. Zaman zaman (18. ve 19. yüzyıllarda örneğin!) bu dünyanın düşüncesine de öykündü, Doğu Bilgeliği, Batı Düşüncesini örneğin, önceleri, Herakleitos, Pisagor, Platon’da olduğu gibi, etkiledi. Günlük yaşamda hâlâ “stress” atmak için Doğu’nun “meditasyon”unu denemeye çalışıyor, öykünüyor. Doğu Batının denetleyici düşüncesini kapabiliyor (Örneğin Japonya!), ucuz iş gücü olarak kullanılabilir. Batı, Doğunun öyle olan dünyayla olan ilişkisinin sonucunda ortaya çıkan düşünce, sanat ürünlerine bakarak, onun bu tavrının “derinliklerini” anlayamadan, üstünkörü öykünmelerle, onda gördüğü “avantajı” da sömürmeye kalkıyor! Elbette, başaramayacaktır. Doğu, denetleyici düşüncenin boyunduruğu ile öyle olan dünyayla olan ana tavrını unutma yolunda! Binyılın başındaki farklılık mutsuzluk öykülerini değiştirmiyor. Başlangıçta öyle değildi belki, binyıl öncesi; şimdi, karamsar bir deyişle *Homo sine spe* (umutsuz insan) iki yanda da, farklılıklarına karşın, geleceklerini hazırlıyorlar.

Bu sapma gibi görünen saptamalar, öykünün çıkışındaki resmin belirgin kılınması için: Doğu anlam dünyasını boşaltmaya çalışıyor, öyle olan dünyanın öyleliliğini (*tathata*) yaşamaya uğraşiyor. Batı, anlam dünyasını düşüncenin farklı boyutlarıyla doldurmuş. Bu iki dünya da MahayanaBuddhist terminolojiyle, “kahır”dan (*dukkha*), ıstıraptan, acıdan, sefaletten kurtulamamış. Denetleyici düşünme, doğal âfetleri, salgın hastalıkları, dinler, kültürler, imparatorluklar arasındaki savaşları, toplumsal ilişkilerdeki çarpıklıkları, siyasal, cinsel, ırksal baskıları, zulmü, işkenceyi, vahşeti önleyememiş. İnanan düşünce, yığınların düşünme güçlerini zincirlerle bağlamış. Batı, düşüncenin bütün boyutlarıyla yaşamasını görmüş, ama bu düşünce yaşama işlememiş. Kendi dünyasında kalmış düşünce. Güçlünün elinde kalmış, güçlü, her türlü düşüncüyü, denetleyen düşünce tavrıyla *kullanmış*. Düşüncenin

güçsüzlüğü aynı biçimde Doğu'da da görülüyor. Doğudaki güç kavgasına, sefalete çözüm olamamış. Anlam dünyası, hem Doğu'da hem Batı'da güçsüz kalmış, tanık olmuş, kullanılmış, olup bitene öncü olacağına onun ardından gitmiş. İnsan, *Homocalamitosus* olmaktan, felâketlerin, mutsuzlukların insanı, "*bahtsız insan*" olmaktan kurtulamamış.

Binyılın başlangıcındaki bu umutsuzluk, mutsuzluk, İslam'ın Batı'nın ilkdönemlerindeki felsefî düşünceyi tanımasıyla geliştirdiği düşünceatımlarıyla kırılmadı. İnanan düşüncenin tutuculuğu denetleyen düşünceye aktarıldı, İslam düşüncesi yapabileceği arayışı, açılımı, yeniliği gerçekleştiremedi. Öyle olan dünyadaki işleyişin ekonomik, siyasal, kültürel koşulları da bu gerçekleştirilemeyeşe katkıda bulundu.

Yazgısıyla savaşıyor, Tanrılara meydan okuyan, yenileneceğini bile bile tanrısal güçlere meydan okuyan Batı insanı, *Homo calamitosus* olmayı elbette içine sindiremeyecekti. O nedenle, düşüncenin diğer boyutlarının denetleyici boyutu tarafından ele geçirilmesine, bu denetleyici düşüncenin insanın sefaletine çâre olmakta yetersiz kalmasına karşı çırpınışlarını sürdürecekti. Binyıllık bu çırpınışlar, *Homo calamitosus'un* kimi özelliklerini değiştirse de, onu tümüyle dönüştürmeye yetmedi. İnsan hâlâ *homo calamitosus*. Ama bu durumuna boyun eğmiyor, bu çabaları onu umutlu, doğrusu yarı-umutlu, ama üzgün, ama mahzun bir insan yapıyor: *Homo tristis*. Mahzun insan. İçinde çâresizlikler, çâreler, acılar, gülünçlükler taşıdığı için. Düşüncesinin çiçek açmasına yakışan, düşünce çiçeklerinin serpilip açabileceği yaşama bahçesi olamadığı için. Öyle olan dünyayla girdiği ilişkide oluşturduğu anlam dünyasının yetersizliğini duyup, kabule yanaşmadığı için. *Homo tristis*, yalın (*Homo sine spe*) insan değildir. İçinde çelişkiler taşır: Düşünür, uygulayamaz, uygular, düşünmez; inanır, akıyla bağdaştıramaz, akla inancını destekletirken inancını saptırır, evrenselliği kendi dili ve kültürüyle sınırlar. Akı, duygusu, bedenini bütünleştiremez. Aşkın olduğunu ileri sürdüğü Tanrısının bir evren imparatoru gibi düşünür, inancını, dünyayı ele geçirmenin aracı yapar; mânevî olanı, dünyaya "kazık çakmak" için bir silah gibi kullanır. Yapar, yanlışını anlar; önce belli etmemeye çalışır, sonra itiraf (confession!) eder, düzeltmeye çabalar, başaramaz. *Homo tristis*, Sisifosefsânesindeki kayayı sürekli doruğa çıkarıp, düşüren insan gibi çâresiz değildir: *Homo tristis*, biraz paradoksal bir deyişle, çâresizçâreli, çâreliçâresizdir. Bundan dolayı mahzundur. Binyıl önce de öyleydi.

Şimdi de öyle. İşte öykü bir hüznün öyküsüdür! Hüznlerin öyküsü:
Historia Tristitiarum

Nedir hüznün kaynağı? Nereden çıktı, neden sürüyor? Hüznün kaynağı, insanın düşüncesiyle ilişkisinde yatıyor. Belki, bu aşamada, böyle bir saptama heyecanlı öykünün sonunu baştan söylemek olacak. Belki; öykü anlatıldıktan sonra hüznün sebepleri üzerinde durulmalıdır. Yine de bir ön saptama (son saptamayı, ayrıntılarıyla okura bırakmak üzere) yerinde olabilir.

1. Düşüncenin boyutları arasındaki uyumsuzluk.
2. Düşüncenin kutupları arasındaki etkileşim bozukluğu.
3. Düşüncenin anlam dünyasındaki yeriyle ilgili sorunlar.
4. Düşünce-akıl, düşünce-duygu, düşünce-beden ilişkilerindeki çıkmazlar.
5. Öyle olan dünya ile düşünce dünyası arasındaki etkileşimlerdeki sorunlar.
6. Düşüncenin kendini kavramasındaki sorunlar.
7. Düşünce-İnanç bağının yol açtığı sorunlar.
8. Bütün bu sorunlarla başedecek olanaklara sahip olan insanın varoluşundan (*ek-sistenz*) gelen özellikler yüzünden başarısız kalışı.
9. Düşünce ile olma, incelikle-hüzün arasındaki bağlantıların sorunları.

İlk saptama, düşüncenin *iç çarpıklığı* ile ilgili: Tarih boyunca denetleyen ya da güvenen düşüncenin aşırı geliştiği, diğer boyutları ortadan kaldıra- bildiğini görüyoruz. Çağımızda “üreten” (teknolojik) düşünce, diğer boyutlara, kutuplara güç uyguluyor; ele geçiren düşünce, sinsice taktiklere (demokrasi, insan hakları gibi...) egemenliğini sürdürüyor. İkinci saptama, örneğin, güç gözeten düşüncenin kutupları arasındaki ilişkiyle açıklanabilir. Denetleyen düşüncenin gerginliği, baskısı, darlığı, oyun düşüncesiyle etkileşime girmedikçe, robotlaşma, darlaşma ortaya çıkıyor. Üçüncü sorun, düşüncenin anlam dünyasındaki diğer öğelerle, inançlar, geleneksel değerler, çıkarlara dayalı beklentilerle olan ilişkisine değiniyor. “Kültür yaşamında” düşüncenin, düşüncenin belli boyutlarının, belli düşünme biçimlerinin etkin olmaması ya da bastırılması, düşman sayılmaması söz konusu olabilir.

Dördüncü sorun insanı, insan yapan üç temel ögeyle akıl, duyu, beden, düşünce arasındaki ilişkilerdeki çarpıklıklarla, ilgili. Kısaca, insanın düşüncesini yaşamayı henüz bilmediği, onu içselleştiremediği, onunla bütünleşemediği saptamalarıyla özetlenebilecek sorun öbekleriyle ilgili. Beşinci sorun, düşünce-gerçeklik, düşünce-eylem ilişkileriyle, düşünceyle gerçekliğe aldığımız tavırların yolaçtığı çözümsüzlükleri içeriyor. Altıncısı, farkına vardığımız (bilinçli) düşünce, düşünme ile üzerimizdeki (varsa), farkına varmadığımız etkilerle ilgili. Yedincisi, inanan düşünceyi şiddete, saldırganlığa götürecektir biçimde, inancın, denetleyen düşünceyle ilişkilendirmesi, onun yaşanmasındaki düşünsel sorunları kapsıyor.

Sekizinci ve dokuzuncu sorunlar, felsefi antropologların insanın “disharmonik” özelliği dediği yapısıyla ilgili. İnsan düşünür taklidi yapabiliyor; düşüncesiyle, “olduğu” arasında, (benliği, kişiselliği, bireysel varlığı) kopukluklar bulunabiliyor. Olduğu gibi düşünemiyor, düşündüğü gibi olamıyor. İncelmeye çabaladıkça kabalaşıyor; incelemiyor, “öteki” insanları, ötekiliklerine saygı duyarak, oldukları gibi kabul edemiyor, denetleyici düşünce görünen ve görünmeyen şiddetler uygulamaya yardımcı olabiliyor.

HISTORIATRISTITIAUM: BİNYILIN BİR ÖYKÜSÜ

Binyıl önce düşünce inanç pınarından besleniyordu. İnanan düşünce önde gidiyordu. İnanmayla başladı bu binyıl. Düşünce, inanç atmosferinde soluk almaya çalışıyordu.

Hıristiyanlık, milâdı başlangıç alırsak, binyıldır, inanan *düşüncenin* önderliğinde sağlamaştırıcı düşünceyi, Plotinus’tan, Eski Yunan’dan, *yoğun* biçimde Aristoteles’ten devşirmeye uğraşıyordu. Sağlamaştırıcı düşünce, inancı, egemen dünya görüşünü felsefi açıdan destekleme, “meşru kılma” gayreti içindeyken, denetleyici düşünce, mantık yoluyla özel yönetim biçimleri geliştirerek, baskılar kurarak anlam dünyasında kiliseyi etkin kılma amacıyla gücünü geliştiriyordu. Çoğunluk, inanan düşünceyle yoğrulmuştu. Arayan, araştıran düşünce boyutu etkisini gösteremiyordu.

Aurelius Augustinus (354-430), etkisiyle (Augustinus, “inanmadıkça anlamıyorum” diyordu!), Conterbery’li Anselmus (1033-1109), akli arayan inancın, imanın ardındaydı. Önce inanmak gerekiyordu, inançtan yola çıkıyordu düşünce, akli, anlama yetisini arıyordu, (*fides quaerens intellectum*) ondan çok çok önceleri *credibile quia ineptum est* (aptalca olduğu için inanılabilir) ya

dacredoquiaabsurdum (inanıyorum çünkü saçma) denmişti. İnanma desteğini akıldan, akla dayalı düşünceden almıyordu; önce düşünüp taşınıp sonra inanmıyorduk, önce inanıyor, sonra düşünüyorduk. İnanç düşüncüyü güdüyordu, itiyordu; o olmazsa, düşünce eksik kalacaktı, *Augustinuscredo ut intelligam*, diyordu, anlamak için inanıyorum. İnanç kalkınca, anlama, düşünce duruyordu.

İşte, inanç üstüne kendini kuran düşünce, inancı sorgulamayacak, görünüşte destekleyemeyecekti de; üstelik, inanç düşüncüyü destekleyecekti. Akıldan destek almaya gereksinimi yoktu inancın, çünkü akıldan daha güçlü idi, bu, düşüncüyü küçük görmek anlamında anlaşılmalı, imân sağlıklı yaşanması için düşüncüyü yardıma çağırarak, onu hizmetine alacaktı. Düşünce inanca hizmet edecekti.

Düşünce-inanç işbirliği, Thomas Aquinas'ta (1224-1274) doruğuna ulaştı. Bu dönemlerde en parlak dönemlerini yaşayan İslam düşüncesi akıl-iman bağlantısını kurarken Yeni Platoncu, Aristotelesçi düşüncelerden yararlandı. Hıristiyan ilahiyatını etkiledi. İslâm düşüncesi, yoğunlukla akılla imân bağına kurarken Gazâlî'ye gelinceye dek zorlanmadı.

İnanma, ufuk açıcı, arayan, açılan, yenileyen düşünceye götüremedi anlam dünyasını. Ortaçağ'a "karanlık çağlar" denmesi elbette yanlış; temellendirici, sağlamaştırıcı düşünce çok zenginleşti, derinleşti; mantık çalışmaları (Denetleyici düşüncenin bir parçası olarak mantık) canlandı, ama düşünce birkaç boyutuyla yaşayabildi bu çağda.

Düşünce, sanat yoluyla, daralan anlam dünyasının duvarlarını yıkmaya başladı. Yıkımın, inanan düşüncenin egemenliğine son vermenin öyle olan dünyadan gelen etkileri çok yoğun. Dönemin ekonomik düzeninin, toplumsal, politik gelişmelerinin düşüncüyü sarsması, sanattaki atılımların yanı sıra oynayan düşüncenin etkinliğiyle de gerçekleşti. Erasmus, Rabelais, Montaigne, Shakespeare... oynayan düşüncenin iticiliğinde, arayan, açılan düşünceyi kıvılcımlandırdı.

İnanan düşüncenin örttüğü anlam dünyası, giderek açılmaya başladı. Arayan düşünce, dış boyutuna, gözleme, deneye yöneldi. Açılan düşünce, sanat ve edebiyattaki atılımlarla anlayan düşüncüyü, Galileo ile başlayan modern anlamdaki bilimsel düşünceyle "toparlayıcı", kuram geliştiren düşünceleri geliştirdi.

Düşünce tarihinde bir atılım olarak anlaşılan "bilimsel" düşünce, düşüncenin doğal serpilmesi içinde "olağan" bir açılımdı. Özerk düşünce

dünyası, soyut yapısıyla, soyutlayıcı, matematikleştiren düşüncenin katkılarıyla, gözlem yapan “açılan düşünceyle” birleşerek, modern doğa biliminin temellerini attı. Bir yandan özerk düşünce dünyasından devşirilen, “kesin”, matematiksel dil, doğayı gözleyen düşünce olarak olguları betimleme olanağını sağladı. Bu dil, denetleyen düşüncenin de ilgisini çekmiştir. Mantık ve matematik, teknolojinin, mühendisliğin, tasarımın, ekonomik kuramların, bilgisayarların, karar verme kuramlarının, giderek bir ölçüde toplumbilimlerinin dili oldu.

Matematik dili, Pisagordan bu yana, Platon’da Yeni Platon’cu düşüncede değişen dünyanın değişmeyen dili olarak öyle olan dünyanın anlatımında güvenilir, neredeyse ilahi bir dil olarak kullanıldı. İşte Modern düşüncenin babalarından Descartes, doğanın bu dille konuştuğunu söyleyerek, kesin, değişmez, herkes için geçerli, “genelgeçer” bilgileri aramada bu dile yaslandı. “Kartezyen Endişe” diye adlandıracağımız kesinlik kaygısı Batı düşüncesine egemen olmuş kaygılardan biridir. Yirminci yüzyılın başlarında, bilimin gidişinden rahatsız olan, kesinliğin, sağlam düşüncenin, bir yorumuyla *Logos*’un yitirildiğinden yakınan EdmundHusserl bu kaygıyı diriltti. Değişmeyen özlerin, matematiksel kesinlikle erişilen doğa ve düşünme yasalarının özlemi, modern düşüncenin özünde hep olageldi. İlginç biçimde, arayan, araştıran, yenileyen düşünce olarak görülen bu düşünce atılımı, denetleyen düşünceyle, inanan düşünceyle de bağlantılıydı. Kesinlik isteği, egemen olma isteğini, sömürgeciliği yanında taşıdı. Herşeyden kuşku, kuşkunun kendisinden gelmediği düşünülünce, düşünmenin kesin çıkışı için gerekli olduğu sonucuna varıldı. Beş yüz sene kadar önce inanmaydı, çıkış noktası: İnanıyorum o halde varım, *Credo, ergosum*; düşünüyorum o halde varıma dönüştü; *Cogito, ergosum*.

Düşünme çıkış noktası oldu: inanmanın bağımlılığına karşı, düşünmenin bağımsızlığı. Gerçi, *cogito’nun* ardında Tanrı duruyordu ama, Tanrı düşünen insanı âzad etmiş gibiydi. Açılmıştı düşünce, arıyordu. Kendine güveniyordu artık, “ben” diyebiliyordu. Açık, seçik kesin olabileceğine inanıyordu. Düşüncenin özgüveni Descartes’la pekiştiriliyordu. İnsanın doğuştan kesin bilgilerle (*idea innata*) doğuyor oluşu, bir ayrıcalıktı. İnsan “ruh” taşıdığı, bilen olduğu, bilince sahip bulunduğu için (*rescogitans*), bilinçsiz, cansız varlıklardan ayırdı; hayvanlar da bilinç taşımadıkları için yer kaplayan şeyler alanına (*resextensa*) giriyorlardı. Düşünce, Descartes’la bilincin, zihnin alanına katılıyordu, “öznenin” içinde yer alıyordu!

İngiliz empirisistlerinde (Locke, Berkeley, Hume) zihinle (mind)

olgular dünyası (matters of fact) ayrılmaya başladı. Zihnin yasaları ile olguların işleyişi birbirinden koptu. Düşünce, çağrışım yoluyla zihinde kendi *içinde* bağlar kurarak işliyordu. Kesin bilgi zihinde olabiliyordu. Düşünce, ancak kendi alanını, zihnin işini kesinlikle bilebiliyordu. Olgular dünyasının kesin bilgisinin elde edilemeyeceği görüşü, düşünceyi sürekli olarak, olgulara yönelik durmaya zorluyordu. Arayan düşünce “dışa” yöneliyordu, teknoloji giderek ivmeli bir hızla geliyor, Newton’la Galileo ile başlayan modern bilim serüveni doruğuna ulaşıyordu.

İnanan düşünce, düşünen düşüncenin, aklın gücü karşısında geri çekiliyordu. Düşünce kendine yetebiliyor, kendi yanlışlarını görebiliyor, kendini yenileyebiliyordu. Aristoteles’in koyduğu ilkeler, doğanın yorumlanıp denetlenmesinde Newton fiziğinin ilkeleriyle yer değiştiriyordu. “Aklın gücü”, kendi kendine yeten, kendi kendine dayanan, gücü kendinde olan düşünce, anlam dünyasına egemen oluyordu. Evren, saat gibi çalışan bir evrendi, akıl bu çalışmayı Newton fiziği ile bilebiliyordu.

Düşünce, son beş yüz yıl içinde çok hızlı bir gelişim geçiriyor, bilim, sanat ve felsefede, kültür yorumlarında, öyle olan dünyadaki toplumsal-ekonomik değişimlere paralel olarak, bir heyecan, zenginleşme, derinleşme yaşıyor. İnanan, denetleyen, temellendiren düşüncelerin daralttığı anlam dünyası olgulara yönelmiş, özerk düşünce dünyasından kesinliğini alan betimlemelerle aramaya geçmiş, açılmış, yenilemiş, yenilenmiştir. Burada dikkat çekmek istediğim nokta, düşüncenin çok boyutlu, dallı budaklı yapısını göremeyip, onun bir çizgi üzerinde geliştiğini düşünenlerin yanılgısı. “İnanç dönemi”, bitmiş, akıl dönemi başlamıştır. Bu bir ilerlemedir ve “geri” dönüş yoktur! Böyle bir görüş, örneğin önemli bir bilim adamı ve düşünür olan Pascal’da, Newton’un kendi çalışmalarıyla, inanan düşüncenin nasıl işbaşında olduğu görüldüğünde, bilim çağı dediğimiz çağın hâlâ efsanelere, bilimin sınırlarını aşan görüşlere, inançlara saplanıp kaldığı anlaşıldığında kolayca çürütülebilir. Düşüncenin öylesine basit, önceden konulmuş bir ilerleyişi yok. Çalkantılarla, dallanıp budaklanmalarla tıpkı canlı bir organizma gibi oluşuyor düşüncenin iç yaşamı.

Kant, aklın bu güvenini, düşünen düşüncenin, kendine güvenen kendine dayanan düşüncenin özgüvenini sorguladı. Aklın gücü sınırsız mıydı? Varsa sınırları neydi? İngiliz Empirisistlerinin zihinle, anlıkla, olguları birbirinden ayırdığını, olgular alanından gelen izlenimler yardımıyla, onların zihnimizde oluşturdukları “idea”larla bilgi

oluşturabileceğimizi, kesin bilgimizin zihnimizin içinde olduğunu söylemiştik. Kant, insan öznelliğinin, empirisistlerin dış dünyadan, nesneden ayırdığı öznelliği sorguladı. Bilgimizin sınırlarını, düşüncenin sınırlarını gösterdi. Özne, bilgi konusuna, kendi anlama kalıpları ile yaklaşıyordu. Kendinden birşey ekliyordu (*Zusatz*). Kant, öznenin, öznedeki düşüncenin ilişki kuramayacağı alanı keşfetmişti, *Nooumena* 'yı. Öyle olan dünyanın Batı dünyasında önemli kâşifi Kant'dır.

Kant Newton fiziğinin belirlenimci (determinist) yapısının, ahlak ve sanat alanıyla nasıl bağdaştırılabileceğini gösteren, bu anlamda aklın rolünü, yapısını, gücünü, öznelğin yerini vurgulamış büyük bir düşündürdür. Son binyılın serüvenini Kant'sız anlatamazsınız. Descartes'sız da. Akı, teorik ve pratik akıl olarak ayırıp, teorik akılda *antinomiler* olarak çözülemeyenlerin pratik akılla çözülebileceğini, teorik akıldaki belirlenmişliği, pratik aklın özgürlüğü ile aşabileceğini, dolayısıyla ahlaka, bilimin yanında yer açılabilceğini göstermiştir. Ayrıca *Yargıgücünün* eleştirisiyle estetiğin de alanını, sorunlarını ortaya koyuyor, doğadaki erekliliği, güzelliği tartışıyordu.

Öznenin gücü, aklın kendine dayanan varlığı, düşünce için önemli açılımlar yarattı. Sanatta romantizm, felsefede Alman idealizmi anlam dünyasında düşünce kasırgası yarattılar. Düşünce, Hegel'de öyle olan dünyayı ele geçirdi. Sınır tanımayan gücüyle düşünce kanatlandı, Kartezyen endişe, kesinlik tutkusu, açılan, yenileyen düşüncenin dizginsiz koşusuyla kendini gerçekleştirmeye çalıştı. Bu kez düşüncenin iç uyumu, arayan düşüncenin iç boyutunun, yenileyen düşüncenin kuram boyutunun çok çok aşırı büyümesiyle bozuldu. Buna karşın Hegel, felsefe tarihinde girişilebilecek en sistemli, en kapsamlı “toparlayıcı”, sistemleştirici metafizik düşünceyi oluşturdu. Aile yaşamından, hukuka, fizikten, kozmolojiye tarihe, herşeyi açıklamaya kalkıştı.

Hegelden gelen hüznün, hem düşüncenin iç yapısının çarpıtılmasından hem de öyle olan dünyayı düşünce içinde eritmesinden. Bu dev sistemin tarihi canlandırdığı, her sorunu çözecek yöntemler bulduğu savı, 19. yüzyılda rastlanan iki büyük krize yanıt veremeyişiyile etkisini yitiriyor. İlki, sanayileşmenin çok hızlı ilerlemesiyle oluşan kapitalist düzenin haksızlıklarını, sömürsünü açıklamadaki eksiklik. Marks ve Engels, bu toplumsal, tarihsel, siyasal yarayı açıklayacak yenileyen düşünceyi oluşturmaya çalıştılar. Hegel burada, esin kaynağı oldu onlara, bir anlamda yöntem sağladı. Marks, öyle olan dünyayı Hegel'in düşünce duvarlarının dışına taşıdı.

İkincisi, Newton fiziğinin 19. yüzyıldaki bunalımlarına Hegelci felsefe yanıt veremedi. Yeni fiziğin, Görecelik Kuramlarının ve Kuantum mekaniğinin ortaya çıkışında katkısı olmadı. Bu, bilimdeki yenilenmenin ardında duran felsefe, mantıkçı pozitivizm, mantıkçı otomizm adıyla bilindi, dilsel çözümlemelere dayanan felsefeyle birlikte, bilimi izleyen bir çalışma alanı oluşturdu.

Hegel sonrası düşüncede, yeni bir kıtadaki yaşamın beklentilerine uygun Pragmacı düşünce ve Hegel'inmutlakçı, açıklamalarına karşı, bireyin kendi kendini oluşturabilmesine olanak veren varoluşçu felsefenin ortaya çıktığını görüyoruz.

Bilimdeki dönüşüm, Newton Fiziğinin yerine yeni fiziğin, fiziklerin gelişi yenileyen düşüncenin bir zaferiydi. Düşünce, açılan düşünceyle, arayan düşünceyle kendini diri tutarak, eleştirilere açık kalarak, eleştirerek yenilendi, kuramlar oluşturdu. Bu başarı, düşünce üstüne düşüncenin, felsefenin ilgisini çekti. Bilimin başarısının düşünsel kaynakları neydi? Bilim nasıl işliyordu? Kendini nasıl yenileyebiliyordu?

Endişe, empirisist varsayımlarla birleşerek, genç Wittgenstein'da dil-dünya, mantık-dünya ilişkisinin açıklamaçabasına dönüştü. Mantıksal önermeler, "dünyayı" resmediyordu! Bu resimleme çabasında olgularla mantıksal "birimler" arasında birebir bir ilişki vardı. Bu ilişkinin kendisinin resmi yapılamayacağı için bilimsel resmin dışındaki konuşmalar, olanaksız oluyor, bizi susuşa sürüklüyordu. Whitehead ve Russell'in *Principia Mathematica*'sında geliştirilen mantıkla resimlenen olguların dışındaki dilsel etkinlikler mistik bir susuşa gömülüyorlardı.

Düşünce bir kez daha denetleyici düşünceyle oluşturulan mantıksal "teknikler", yöntemlerin yetersizliğinin yarattığı düş kırıklığını yaşıyordu. Aristoteles mantığı, binyılın düşünce serüveninde, olguların hızlı ve karmaşık deviniminin değişmez modelinin çıkarılmasında yetersiz kalmıştı. Yirminci yüzyılda oluşturulan matematiksel mantık, büyük umutlarla felsefenin dili olmaya aday olmuş, ama taşıdığı metafizik yük Wittgenstein gibi düşünürlerce ortaya çıkarılınca, düşünceler üstü bir kılavuz olmadığı görülmüştü. Hegelci diyalektik mantıkta safdil yorumlarıyla tarihin karmaşık yapısını basite indirgenmiş şablonlarla açıklanmaya kalkıştığı için gücünü yitirmiştir.

İşte bir diğer hüznün, mantıkçı hüznüdür: Mantığın büyümesine kapılıp, öyle olan dünyayı mantıksal kurgulamalarla anlam dünyasına katabilmenin tutkusu ve bunu gerçekleştirmedeki başarısızlığımız. Mantığın da değişen olgularla birlikte bir olgu olduğu, yenilenip,

değiştirilebileceği (bir anlamıyla Quine’cı bir sav!) mantığın hüznünü ortadan kaldırmıyor. Çünkü, o zaman mantık, değişip duran mantık, “mantık” olmaktan çıkıyor!

Bu hüznün yeni mantıksal yapılar, diller aramayı engellemek şöyle dursun, bu arayışı yüreklendireceğini düşünüyorum. Hüzünler de kalıcı değildir, umuda, şenliğe, heyecana, sevince dönüşebilirler.

Mantığı bir başka anlamda aşırı abartan, mutlak bilgiye, şeylerin özlerine varabileceğimizi, belli bir yöntemle anlatan, Edmund Husserl’dir. Husserl, oluşturmaya çalıştığı *fenomonolojisiyle* bilince giren herşeyin bilincin kendi üzerine dönerek betimlemelerinin yapılarak, “özüne” erişilebileceğini savunur. Bu elbette *sonsuz* bir çabayı gerektirir, ama mutlak bilgiye ulaşma tutkusu, bu yeniden başlamalarla oluşturulacak betimlemelerin hedefini değiştirmez.

Husserl, tüm bilgileri paranteze alarak, bilincin kendi içindeki nesneyi bilebileceğini öngördü. Bizi mutlaka götürebilecek bir yöntem düşü, sonsuz arayışlarla genişleyen ufuklar içinde kılık değiştirdi. Husserl’in dört öğrencisi, Heidegger, Levinas, Sartre ve Derrida arayışın boyutlarını genişletti. Tepeden indirilmiş, kuralları önceden konmuş, planı önceden yapılmış, önceden döşenmiş araştırma yolları yoktu artık. *Hermeneutik* arayış da bu “patika”larda yürümeyi göze alan arayıştır. Yol, hep arkamızdadır. Yenileyen düşünce, göze alan düşünce olmuştur. Denetleyen düşüncenin zincirleri kırılmaya çalışılıyor. Açılan, arayan düşünce yenileyen düşünceyi zorluyor.

Marks, Frankfurt Okulu’nca, “eleştirel kuram” (*Critical Theory*) diye adlandırılan okul tarafından eleştirilerek yeniden inşâ edilmeye çalışılıyor. Eğitimle, düşünceyle gelen zulüm, şiddet sömürüye karşı düşünceler geliştiriliyor. Eleştiri burada çıkış noktasıdır. Eleştiri, kuramını arıyor. (Ortaçağda, akli arayan iman gibi).

Böyle bir çizgide “birlikte yaşama sorunu”, temel bir yaşama sorunu olarak, arayan, açılan düşüncenin gündeminde. Azınlıklar, feministler, ırkçılık karşıtları, cinsel özgürlük isteyenler, karşıt düşünceler arasında diyalog arayanlar sürekli düşünce üretiyorlar.

Düşünce üretiminin hüznü bitmiyor. Düşünce sosyo-ekonomiko-politik düzeni sarsamıyor. Öyle olan dünya, anlam dünyasına egemen olan güçlerce örtülüyor, korunuyor.

Yaşamı yorumlamak için giderek “incelen” düşünceler yaşamın dönüşümleri karşısında “kaba” kalıyor.

İnsan, önceden de söylediğim gibi düşüncesiyle yaşamayı henüz başaramıyor. Düşünüyor, düşündükçe doruğa vardığını sanıyor, düşünce bir süre sonra olan dünyaya “dokunamıyor”, olan dünyayla dans edemiyor, düşünce Nietzsche’nin deyişiyle kokmaya başlıyor.

Elektronik olanaklarla oluşturulan haberleşme ortamları, bilgisayarlar, sanal gerçeklikler, makine-insan bedeni bütünleşmeleri düşünceyi öyle alan dünyadan uzaklaştırabilir; gücü ellerinde tutanların yaratacağı sanal dünyaların içinde uyuşturulabiliriz. Bana, yine de, “böyle bir olanaklar alanının, öyle olan dünyayı, anlam dünyasını tanımada önemli bir güç olabileceği” savı anlamlı geliyor.

Öykü hüznü belki. Çok azını anlatabildim. Anlatmanın da hüznü var. Hüznüm belki, eski deyimle “hüzn-ü umûmî” değil, “hüzn-ü husûsî”. Bu da beni umutlu kılıyor.